

KOMPETENCJE WYCHOWAWCZE
WSPÓŁCZESNEGO NAUCZYCIELA

Justyna Strykowska-Nowakowska

**KOMPETENCJE WYCHOWAWCZE
WSPÓŁCZESNEGO NAUCZYCIELA**

Poznań 2024

© Copyright by Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historii UAM, Poznań 2024

RECENZJA

prof. dr hab. Stefan M. Kwiatkowski
Akademia Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie
Instytut Pedagogiki

OPRACOWANIE TEKSTU: Ewa DOBOSZ

PROJEKT OKŁADKI: Agnieszka JURASZCZYK
Rysunek na okładce: Adobe Stock/PCH.Vector

PRZYGOTOWANIE WYKRESÓW DO DRUKU: Liliana BETHER

SKŁAD I ŁAMANIE: Hanna KOSSAK-NOWOCIEŃ

ISBN 978-83-67284-47-9

WYDZIAŁ HISTORII
UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań
tel. 61 829 14 64, e-mail: whwydawnictwo@amu.edu.pl
www.historia.amu.edu.pl

DRUK I OPRAWA
DRUKARNIA OLEJNIK, www.olejnik.com.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	11
1. ZAWÓD NAUCZYCIELA NA PRZESTRZENI DZIEJÓW	16
1.1. Rodzenie się (powstawanie) zawodu nauczyciela w starożytności	16
1.2. Edukacja w okresie średniowiecza – od piątego do piętnastego wieku ..	24
1.3. Nauczyciel jako humanistyczny pedagog w epoce renesansu	28
1.4. Nauczyciel w okresie oświecenia	32
1.5. Stan nauczycielski w XIX wieku	35
1.6. Pozycja nauczyciela w okresie progresywizmu (Nowego Wychowania) .	38
1.7. Podsumowanie	41
2. STATUS I PROBLEMY NAUCZYCIELA W PRZESTRZENI SPOŁECZNEJ	44
2.1. Charakterystyka społeczeństwa XX wieku	44
2.2. Kształcenie nauczycieli w założeniach koncepcji pedeutologicznych ..	49
2.3. Sukcesy i trudności dzisiejszych nauczycieli w pracy	58
2.4. Podsumowanie	62
3. POJĘCIE I RODZAJE KOMPETENCJI NAUCZYCIELA-WYCHOWAWCY	64
3.1. Pojęcie kompetencji	64
3.2. Kompetencje osobowościowe i zawodowe	67
3.3. Rodzaje kompetencji nauczyciela	72
3.4. Podsumowanie	77
4. PROPONOWANY MODEL KOMPETENCJI WYCHOWAWCZYCH NAUCZYCIELA	78
4.1. Znaczenie kompetencji wychowawczych w pracy nauczyciela	78
4.2. Model kompetencji wychowawczych i jego komponenty	83
4.3. Podsumowanie	87
5. METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH	88
5.1. Przedmiot i cele badań	90
5.2. Problemy badawcze	91
5.3. Zmienne	93
5.4. Metody, techniki i narzędzia	93
5.5. Próba badawcza i organizacja badań	95
5.6. Podsumowanie	97

6. PROCES WYCHOWANIA I NAUCZYCIELSKA (WŁASNA) KONCEPCJA WYCHOWAWCZA	99
6.1. Rozumienie wychowania i procesu wychowawczego	99
6.2. Pojęcie wychowania i procesu wychowawczego przyjęte w naszej pracy	104
6.3. Rozumienie wychowania i procesu wychowawczego przez badanych nauczycieli	106
6.4. Nauczycielska (własna) koncepcja wychowania	111
6.5. Samoświadomość jako ważny aspekt nauczycielskiej (własnej) koncepcji wychowania	115
6.6. Podsumowanie	120
7. MOTYWACJA NAUCZYCIELA DO DZIAŁAŃ WYCHOWAWCZYCH	124
7.1. Pojęcie i rodzaje motywacji	124
7.2. Potrzeby jako źródło motywacji	125
7.3. Cele i procesy poznawczo-emocjonalne jako źródło motywacji	128
7.4. Nagrody jako motywatory do działań wychowawczych	133
7.5. Podsumowanie	135
8. KOMPETENCJE WYCHOWAWCZE NAUCZYCIELA W ZAKRESIE POZNAWANIA UCZNIÓW	137
8.1. Znaczenie kompetencji poznawania	137
8.2. Obszary poznawania uczniów	139
8.3. Metody poznawania uczniów przez nauczycieli	145
8.4. Podsumowanie	151
9. KOMPETENCJE WYCHOWAWCZE NAUCZYCIELA W ZAKRESIE MECHANIZMÓW I METOD WYCHOWAWCZYCH	153
9.1. Pojęcie mechanizmów i metod wychowawania	153
9.2. Kompetencje nauczyciela związane z wykorzystaniem mechanizmu i metody modelowania	155
9.3. Kary i nagrody w procesie wychowania	159
9.4. Kompetencje wychowawcze nauczycieli w zakresie stosowania metody zadaniowej i pracy grupowej	164
9.5. Kompetencje nauczycieli związane z wykorzystaniem grupy społecznej jako metody wychowania	167
9.6. Podsumowanie	174
10. KOMPETENCJE WYCHOWAWCZE NAUCZYCIELA W ZAKRESIE KOMUNIKACJI WYCHOWAWCZEJ	176
10.1. Rozumienie pojęć: komunikacja i komunikowanie	176
10.2. Komunikowanie się w szkole jako proces	177
10.3. Style komunikowania się w szkole	182
10.4. Bariery w komunikacji wychowawczej	184
10.5. Nauczyciel jako słuchacz	191
10.6. Podsumowanie	194

11. KOMPETENCJE WYCHOWAWCZE NAUCZYCIELA W ZAKRESIE JEGO WSPÓŁPRACY Z RODZICAMI	196
11.1. Znaczenie współpracy pomiędzy nauczycielami a rodzicami	196
11.2. Zasady budowania współpracy z rodzicami	197
11.3. Formy współpracy pomiędzy nauczycielami a rodzicami	203
11.4. Obraz rodziców w percepcji nauczycieli	207
11.5. Podsumowanie	210
12. KOMPETENCJE WYCHOWAWCZE NAUCZYCIELI W ŚWIETLE BADAŃ ILOŚCIOWYCH	213
12.1. Rozumienie procesu wychowania i własna koncepcja wychowawcza . .	213
12.2. Motywacja nauczyciela do pracy wychowawczej	221
12.3. Poznawanie i diagnozowanie uczniów	227
12.4. Znajomość mechanizmów i metod wychowawczych	234
12.5. Komunikacja wychowawcza	241
12.6. Współpraca nauczyciela z rodzicami	247
12.7. Podsumowanie	254
UOGÓLNIENIA I WNIOSKI KOŃCOWE	256
ZAKOŃCZENIE	262
Aneks 1. Kwestionariusz ankiety jakościowo-ilościowej	265
Aneks 2. Scenariusz wywiadu	281
Aneks 3. Kwestionariusz ankiety ilościowej	284
BIBLIOGRAFIA	287

Rodzicom

WSTĘP

Inspiracją do napisania niniejszej książki było głębokie przekonanie autorki o niezwyklej roli nauczyciela w procesie wychowania ludzi, zwłaszcza młodych ludzi. Wychowanie i nauczanie to wzajemnie przeplatające się procesy kształtujące człowieka. Właśnie od nich w dużej mierze zależy to, jakie będzie nasze społeczeństwo. Ważne jest, aby na oba procesy spojrzeć szerzej, co daje możliwość widzenia ich w perspektywie bogactwa i złożoności. Wychowanie i nauczanie może bowiem dziać się w sposób spontaniczny, ale również w sposób zaplanowany i przemyślany. Kształcenie i rozwój jednostki odbywa się w różnych grupach i społecznościach: w rodzinie, wśród rówieśników i przyjaciół, grupach religijnych, grupach zadaniowych związanych z zainteresowaniami i działaniami, w szkole i innych placówkach edukacyjno-wychowawczych. Dzieje się to poprzez kontakt osobisty (bezpośredni) i za pośrednictwem mediów.

W wychowaniu i nauczaniu ważny jest człowiek, ten wychowujący i nauczający oraz ten wychowywany i nauczany. Choć coraz częściej zwraca się uwagę na fakt, że role te wzajemnie się zamieniają. Oznacza to, że w opisywanych w niniejszej publikacji procesach należy mówić o wzajemnym wpływie. Jednak najczęściej dorosły (wychowawca) to osoba, od której oczekuje się określonych postaw, zachowań, umiejętności i dojrzałości. W szkole tą osobą jest nauczyciel, grono nauczycieli i właśnie oni powinni posiadać określone kompetencje, aby realizować proces dydaktyczno-wychowawczy.

Podmiotem zainteresowania autorki niniejszej pracy jest nauczyciel, w szczególności zaś jego kompetencje do realizacji procesu wychowawczego w szkole. Zawód nauczyciela należy do najstarszych na świecie, gdyż wychowanie i nauczanie towarzyszyło człowiekowi od czasów pierwotnych. Dlatego autorka próbuje ukazać sylwetkę nauczyciela-wychowawcy, sięgając do początków tego zawodu. Rozważania o profesji nauczycielskiej rozpoczyna ona od poszukiwań jego śladów w świecie starożytnym. Mowa tutaj o mistrzach starożytnych Chin i Indii, a także mędrcach Egiptu i Grecji. Wtedy bowiem nauczanie przyjmowało najbardziej indywidualny charakter i opierało się na relacji mistrz – uczeń. Przez kolejne lata i wieki edukacja przybierała bardziej sformalizowane i powszechne formy. Wraz z rozwojem wiedzy o człowieku i jego rozwoju formułowano (i formułuje nadal) koncepcje teoretyczne oraz ich praktyczne implementacje. Kolejne koncepcje pedagogiczno-psychologiczne, takie jak behawioryzm, progresywizm, humanizm czy konstruktywizm, ukazywały sylwetkę nauczyciela oraz proces nauczania i wychowania zgodne ze swoimi założeniami.

Podejmując temat zawodu nauczyciela i jego działalności dydaktyczno-wychowawczej, słowem kluczowym uczyniono termin „kompetencja, kompetencje”. Mimo swojej wieloznaczności, jest on chętnie stosowany w naukach społecznych, naukach o zarządzaniu i jakości, a także w edukacji, gdzie służy do opisywania, wyjaśniania i projektowania aktywności ludzkiej¹. Dlatego też w niniejszej książce kluczowy rozdział został poświęcony zagadnieniu kompetencji. Zawiera on analizę pojęcia kompetencji w ujęciu wiedzy z zakresu pedagogiki, psychologii i ekonomii. Dzięki temu pojęcie to zostało pokazane w sposób kompleksowy i pogłębiony.

Spośród różnorodnych i wielorakich kompetencji nauczyciela w niniejszej pracy przyjrano się kompetencjom wychowawczym, które jak do tej pory w literaturze nie doczekały się należytego badania i opracowania. Tymczasem ich znaczenie w pracy nauczyciela-wychowawcy wydaje się nie do przecenienia. Koncentrując zainteresowania na zawodzie nauczyciela i jego kompetencjach, niezwykle cenne inspiracje zaczerpnięto z monografii polskich i zagranicznych pedagogów, a zwłaszcza pedeutologów: J.W. Dawida², W. Okonia³, S. Szumana⁴, S. Wołoszyna⁵, T. Lewowickiego⁶, H. Kwiatkowskiej⁷, M. Czerepaniak-Walczak⁸, B. Gołębnik⁹, J. Szempruch¹⁰, J. Madalińskiej-Michalak¹¹, D. Fontana¹², H.O. Jenkins¹³, D. Tripp¹⁴, a także pedagogów zajmujących się problema-

¹ M. Czerepaniak-Walczak, *Kompetencja; słowo kluczowe czy wytrych w edukacji*, Neodidagma-ta 24, 1999, s. 53–66.

² J.W. Dawid, *O duszy nauczycielstwa*, Lublin 2002.

³ W. Okoń, *Osobowość nauczyciela*, Warszawa 1962; *Rzecz o edukacji nauczycieli*, Warszawa 1991.

⁴ S. Szuman, *Talent pedagogiczny*, [w:] *Osobowość nauczyciel*, oprac. i wstęp W. Okoń, Warszawa 1959.

⁵ S. Wołoszyn, *Nauczyciel – przegląd historycznych funkcji*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1997; *Nauczyciel, tradycje, współczesność, przyszłość. Studia i szkice*, red. S. Wołoszyn, Wrocław 1978.

⁶ *Z zagadnień pedeutologii i kształcenia nauczycieli*, red. H. Kwiatkowska, T. Lewowicki, Warszawa 1995.

⁷ H. Kwiatkowska, *Tożsamość nauczycieli. Między anomią a autonomią*, Gdańsk 2005; *Pedeutologia*, Warszawa 2012; *Współczesność a kształcenie nauczycieli*, H. Kwiatkowska, T. Lewowicki, S. Dylak, Warszawa 2000.

⁸ M. Czerepaniak-Walczak, *Aspekty i źródła profesjonalnej refleksji nauczyciela*, Toruń 1997; *Między dostosowaniem a zmianą. Elementy emancypacyjnej teorii edukacji*, Szczecin 1994.

⁹ B.D. Gołębnik, *Zmiany edukacji nauczycieli. Wiedza – biegłość – refleksyjność*, Toruń – Poznań 1998.

¹⁰ J. Szempruch, *Nauczyciel w warunkach zmiany społecznej i edukacyjnej*, Kraków 2012; *Pedagogiczne kształcenie nauczycieli wobec reformy edukacji w Polsce*, Rzeszów 2000; *Pedeutologia. Studium teoretyczno-pragmatyczne*, Kraków 2013.

¹¹ J. Madalińska-Michalak, R. Góralska, *Kompetencje emocjonalne nauczyciela*, Warszawa 2002.

¹² D. Fontana, *Psychology for Teachers*, Basingstoke 1992.

¹³ H.O. Jenkins, *Getting it Right. A Handbook for Successful School Leadership*, Oxford 1991.

¹⁴ D. Tripp, *Zdarzenia krytyczne w nauczaniu. Kształtowanie profesjonalnego osądu*, Warszawa 1996.

tyką teorii wychowania: H. Muszyńskiego¹⁵, M. Łobockiego¹⁶, A. Brzezińskiej¹⁷, B. Śliwerskiego¹⁸ i K. Konarzewskiego¹⁹.

Opierające się na pogłębionej analizie licznych źródeł dotyczących nauczyciela i jego kompetencji doprowadzamy do zaproponowania modelu kompetencji wychowawczych nauczyciela. Model ten składa się z sześciu następujących komponentów: 1) rozumienie procesu wychowania i nauczycielska (własna) koncepcja wychowawcza, 2) motywacja nauczyciela do pracy wychowawczej, 3) poznawanie uczniów, 4) znajomość mechanizmów i metod wychowawczych, 5) komunikacja wychowawcza oraz 6) współpraca nauczyciela z rodzicami.

Pierwszy komponent, odnoszący się do koncepcji wychowania stanowi zasadniczy trzon wiedzy z zakresu teorii wychowania oraz psychologii wychowawczej. Motywacja do realizacji zadań wychowawczych to wewnętrzna siła człowieka, w tym wypadku nauczyciela, która powoduje rozpoczęcie, kontynuację i zakończenie tych działań. Istotnym elementem kompetencji wychowawczych są także umiejętności poznawania uczniów. Trudno bowiem sobie wyobrazić podmiotowe wpływanie i wychowawcze oddziaływanie na dziecko bez ciągłego poznawania uczniów, każdego dnia od nowa. Kolejny proponowany element kompetencji wychowawczych to świadome stosowanie mechanizmów i metod wychowawczych. Literatura przedmiotu dostarcza nam wielu opisów i klasyfikacji metod oraz technik wychowawczych. W książce zastały uwzględnione następujące mechanizmy i metody: modelowanie, system kar i nagród, stosowanie metody zadaniowej, metody pracy grupowej. W niektórych koncepcjach oddziaływań używa się określenia, że wychowanie to odpowiednia komunikacja, dlatego też w dalszej kolejności poddano analizie obszar komunikacji wychowawczej. Pokazano, jak styl i umiejętności z tego zakresu są ważne dla pracy pedagogów. Odwołano się do humanistycznego podejścia do procesu szkolnej komunikacji. Umiejętności te są bardzo istotne także w kolejnych obszarach omawianych kompetencji, szczególnie dla satysfakcjonującej współpracy nauczyciela z rodzicami. Współpraca pomiędzy nauczycielami a rodzicami w teoretycznych i empirycznych opracowaniach jest traktowana w sposób poważny, choć pedagodzy pracujący w szkole ten rodzaj zadań wykonują raczej w sposób intuicyjny, odwołując się do doświadczeń swoich starszych kolegów albo własnych, jako rodziców.

¹⁵ H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1976.

¹⁶ M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2007; *W trosce o wychowanie w szkole*, Kraków 2007; *Współdziałanie nauczycieli i rodziców w procesie wychowania*, Warszawa 1985; *Wychowanie w klasie szkolnej*, Warszawa 1985.

¹⁷ *Psychologiczne portrety człowieka*, red. A.I. Brzezińska, Gdańsk 2005; A. Brzezińska, *Psychologia wychowania*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, red. J. Strelau, Gdańsk 2000.

¹⁸ B. Śliwerski, *Jak zmieniać szkołę?*, Kraków 1989; tenże, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 2015.

¹⁹ K. Konarzewski, *Podstawy teorii oddziaływań wychowawczych*, Warszawa 1982; tenże, *Sztuka nauczania. Szkoła*, Warszawa 1991.

Niniejszą pracę złożono do druku w okresie epidemii koronawirusa, warto, omawiając ten komponent kompetencji wychowawczych, nawiązać do aktualnej sytuacji w naszym kraju i na świecie. Z badań przeprowadzonych przez Uniwersytet SWPS, dowiadujemy się, że

nauczyciele są przemęczeni, wypaleni i nie mają pewności czy nauka on-line w ogóle ma jakiś sens – czują się jak na wojnie.

Z kolei większość rodziców narzeka

na zasypywanie ich dzieci nadmiarem zadań do samodzielnego wykonania. Z drugiej strony dla 40% badanych nauczycieli kontakt z rodzicami jest problematyczny, zwłaszcza jeśli chodzi o rodziny dysfunkcyjne²⁰.

Opracowany model kompetencji wychowawczych wykorzystano do badań diagnostycznych, których głównym celem było zbadanie obrazu (treści) i poziomu kompetencji wychowawczych czynnych nauczycieli różnych przedmiotów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych²¹. Pomimo że nie obowiązuje już trzystopniowy system edukacji, naszym zdaniem, wyniki badań nadal się aktualne i możliwe do przełożenia na obecny system edukacji. W pracy podjęto też próbę pokazania związków pomiędzy poszczególnymi komponentami stworzonego modelu.

Książka składa się z kilkunastu rozdziałów. Pierwsze dwa rozdziały przedstawiają rozwój zawodu nauczyciela na przestrzeni dziejów, począwszy od starożytności, a skończywszy na współczesności. W rozdziale trzecim zawarto rozważania terminologiczne, koncertujące się wokół pojęcia kompetencji nauczyciela-wychowawcy. Przedstawiono zatem ogólne pojęcie kompetencji w ujęciu różnych autorów, podział kompetencji na zawodowe i osobiste oraz rodzaje i podziały kompetencji nauczyciela. W rozdziale czwartym podjęto próbę stworzenia autorskiego modelu kompetencji wychowawczych. Budowę modelu rozpoczęto od podkreślenia znaczenia wychowania w pracy nauczyciela. Następnie dokonano wstępnej charakterystyki poszczególnych jego komponentów. Rozdział metodologiczny stanowi zarysowanie koncepcji badawczej: cele badań, problemy badawcze, wyszczególnienie zmiennych, omówienie procedury badawczej i charakterystyki próby badawczej.

Podstawą do wyróżnienia kolejnych rozdziałów rozprawy stały się poszczególne komponenty stworzonego modelu. W rozdziałach tych przedstawiono pogłębioną teoretyczną i empiryczną analizę, a także rezultaty badań. Połączenie rozważań literatury przedmiotu z prezentacją wyników badań własnych stanowi całościowy teoretyczno-praktyczny obraz prezentowanego modelu kompetencji

²⁰ K. Słowik, A. Kwiatkowska, M. Marchała-Kopeć, *Nauka zdalna; „Płaczymy ze stresu”*, Gazeta Wyborcza, z dn. 6 maja 2020, s. 6.

²¹ Badania empiryczne zawarte w pracy prowadzono przez kilka lat, a zapoczątkowano je wówczas, gdy w Polsce obowiązywał trzystopniowy system edukacji: szkoły podstawowe, gimnazja i szkoły ponadgimnazjalne.

wychowawczych nauczycieli. Książkę zamykają uogólnienia, wnioski końcowe, zakończenie, aneks, w których umieszczono wykorzystane narzędzia badań, oraz spis bibliograficzny.

W tym miejscu pragnę podziękować wszystkim osobom, które przyczyniły się do mojego rozwoju naukowego, a także powstania tej książki. Moja edukacja naukowa rozpoczęła się w Instytucie Psychologii, gdzie pod kierunkiem Pani prof. Anny Brzezińskiej wykonałam pracę magisterską, następnie swój rozwój kontynuowałam na Wydziale Studiów Edukacyjnych, gdzie pod kierunkiem prof. Wiesława Ambrozika wykonałam pracę doktorską. Działalność dydaktyczną realizowałam głównie na Wydziale Historii, w Zakładzie Dydaktyki Historii, kierowanym kolejno przez prof. Marię Kujawską i prof. Izabelę Skórzyńską. Tam też doświadczałam nieustannych inspiracji dla mojego rozwoju naukowego ze strony członków zakładu. Natomiast kierownictwu Instytutu, a obecnie Wydziału zawdzięczam możliwość publikowania swoich prac, w tym również niniejszej książki.

Słowa podziękowania kieruję też w stronę nauczycieli, którzy zawsze chętnie brali udział w proponowanych im badaniach, czy to w formie ankiety, czy też pogłębionych wywiadów.